

К. Тышхан¹, Ж. Жолнур¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

ТӘҢІР ІЛІМІ ТҮРКІЛІК НАНЫМ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада Тәңір ілімінің түркі халықтарының рухани және мәдени тарихындағы орны жан-жақты талданады. Тарихи шолу жасай отырып, зерттеуде Тәңір ілімінің әртүрлі кезеңдегі дамуы, Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі көрінісі, зерттеушілердің тұжырымдары қамтылған. Мақалада Тәңір ілімінің табиғатпен тұтастыққа ұмтылу, ата-баба рухына тағзым ету және қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету сынды негізгі қағидалары айқындалады. Тәңір ілімінің негізгі ұғымдарына талдау жасалып, Тәңір, Ұмай, Йер-Суб секілді құдайлық күштердің қызметі, түркілердің табиғатқа, ата-баба культіне және әлемнің үш деңгейлі құрылымына көзқарасы және табиғатпен үйлесімділікке негізделген философиялық қырлары сипатталады. Тәңір ілімінің тек діни сенім ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының дүниетанымы мен тарихи болмысының ажырамас бөлігі екені көрсетіледі. Түркілер үшін Тәңір – ғарыштық тәртіптің негізі, билік заңдылығының кепілі ретінде көрініс тапты. Сонымен қатар Тәңір ілімінің әлеуметтік саяси жүйеге әсері, билеушілердің Тәңір құдіретімен билік жүргізуі туралы мәліметтер ұсынылған. Жалпы, мақалада Тәңір ілімі күрделі діни философиялық жүйе ретінде қарастырылып, оның түркілік мәдениет пен руханияттағы орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ зерттеушілердің пікірлері негізінде Тәңір ілімінің әлеуметтік, саяси және рухани аспектілері жан-жақты сараланады.

Түйін сөздер: Тәңір ілімі, түркілік наным, Тәңір, ата-баба культі, дүниетаным, рухани мұра, мифологиялық жүйе.

К. Тышхан¹, Ж. Жолнур¹
¹Алматы университетінің ақпараттық жүйесі, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

علم التنغیر كعقيدة تركية

الملخص

تتناول هذه المقالة مكانة علم التنغیر في التاريخ الروحي والثقافي للشعوب التركية، وذلك من خلال تحليل شامل لمفاهيمه وتطوره عبر الفترات المختلفة. ومن خلال مراجعة تاريخية، تستعرض الدراسة تطور علم التنغیر عبر العصور المختلفة، وتجلياته في نقوش أورخون-ينيسي، بالإضافة إلى آراء الباحثين حوله. تسلط المقالة الضوء على المبادئ الأساسية لعلم التنغیر، والتي تشمل السعي للانسجام مع الطبيعة، تقديس أرواح الأجداد، وضمان استقرار المجتمع. كما يتم تحليل المفاهيم الأساسية لهذا المعتقد، مع توضيح أدوار القوى الإلهية مثل

تنغر، أُمَي، وير-سوب، فضلاً عن رؤية الأتراك للطبيعة، وعبادة الأجداد، وهيكَل العالم الثلاثي المستويات، والجوانب الفلسفية التي تقوم على التوازن مع الطبيعة.

توضح المقالة أن علم التنغر ليس مجرد عقيدة دينية، بل هو جزء لا يتجزأ من نظرة الشعوب التركية إلى العالم وهويتها التاريخية. حيث ظهر التنغر كمصدر للنظام الكوني وضمان شرعية الحكم بالنسبة للأتراك. كما تتناول المقالة تأثير هذا المعتقد على النظام الاجتماعي والسياسي، وكيف كان الحكام يمارسون سلطتهم بناءً على القدرة الإلهية لتنغر. بشكل عام، تسعى المقالة إلى تقديم فهم أعمق لعلم التنغر باعتباره نظاماً دينياً وفلسفياً معقداً، موضحاً مكانته في الثقافة والروحانية التركية. كما تستعرض الأبعاد الاجتماعية والسياسية والروحية لهذا المعتقد بناءً على آراء الباحثين.

الكلمات المفتاحية: علم التنغر، العقيدة التركية، تنغر، عبادة الأجداد، النظرة إلى العالم، التراث الروحي، النظام الأسطوري.

K. Tyshkhan¹, J. Jolnur¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

TENGRISM AS A TURKIC BELIEF SYSTEM

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the role of Tengrism in the spiritual and cultural history of Turkic peoples. Through a historical overview, the stages of Tengrism's development, its manifestations in the Orkhon-Yenisei inscriptions, and the conclusions of researchers are examined. The article identifies the fundamental principles of Tengrism, such as the pursuit of unity with nature, veneration of ancestral spirits, and ensuring societal stability. The study analyzes key concepts of Tengrism, exploring the functions of divine forces such as Tengri, Umay, and Yer-Sub, as well as the worldview of the Turkic peoples associated with nature, ancestral cults, and the three-tiered structure of the universe. The philosophical aspects of Tengrism, which emphasize harmony with the surrounding world, are also described. It is emphasized that Tengrism is not only a religious system but also an integral part of the worldview and historical self-awareness of the Turkic peoples. For the Turks, Tengri represented the foundation of cosmic order and the guarantor of legitimate authority. Additionally, the article provides insights into the influence of Tengrism on the socio-political system and the rulers who governed according to the will of Tengri. Overall, the article examines Tengrism as a complex religious and philosophical system, offering a deeper understanding of its role in Turkic culture and spirituality. Moreover, based on researchers' perspectives, the social, political, and spiritual aspects of Tengrism are thoroughly analyzed.

Keywords: Tengrism, Turkic beliefs, Tengri, ancestor cult, worldview, spiritual heritage, mythological system.

К. Тышхан¹, Ж. Жолнур¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва

ТЕНГРИАНСТВО КАК ТЮРКСКОЕ ВЕРОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье всесторонне анализируется место тенгрианства в духовной и культурной истории тюркских народов. В ходе исторического обзора рассматриваются этапы развития тенгрианства, его проявления в орхон-енисейских письменных памятниках, а также выводы исследователей. В статье выявляются основные принципы тенгрианства, такие как стремление к единству с природой, почитание духов предков и обеспечение стабильности общества. Проводится анализ ключевых понятий тенгрианства, рассматриваются функции таких божественных сил, как Тенгри, Умай, Йер-Суб, а также мировоззрение тюрков, связанное с природой, культом предков и трехуровневой структурой мироздания. Описываются философские аспекты тенгрианства, основанные на гармонии с окружающим миром. Подчеркивается, что тенгрианство является не только религиозной системой, но и неотъемлемой частью мировоззрения и исторического самосознания тюркских народов. Для тюрков Тенгри представлял собой основу космического порядка и гарант законности власти. Кроме того, в статье приводятся сведения о влиянии тенгрианства на социально-политическую систему, о правителях, правивших по воле Тенгри. В целом, статья рассматривает тенгрианство как сложную религиозно-философскую систему и помогает глубже понять его место в тюркской культуре и духовности. Также на основе мнений исследователей всесторонне анализируются социальные, политические и духовные аспекты тенгрианства.

Ключевые слова: Тенгрианство, тюркские верования, Тенгри, культ предков, мировоззрение, духовное наследие, мифологическая система.

Кіріспе

Тәңір ілімі мәселесін ғылыми тұрғыдан қарастыру ежелгі түркі мәдениетінің философиялық және мәдени мұрасын толық әрі объективті зерделеуді қажет етеді. Бұл бағытта ең алдымен, еуроцентристік ұстанымдардың ықпалынан арылып, дәстүрлі дүниетанымның түпнегіздерін қайта бағамдауға мән берілу тиіс. Осы тұрғыда, Орхон-Енисей жазбалары сияқты тарихи ескерткіштер, сондай-ақ ортағасырлық ойшылдардың еңбектері жаңаша философиялық талдауды талап етеді.

Қазақ халқының тарихи санасы

ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұралармен, салт-дәстүрлермен және діни наным-сенімдермен тығыз байланысты. Тарихи кезеңдердегі рухани өзгерістер ұлттық дүниетанымға ықпал етіп, оның қалыптасуында шешуші рөл атқарды. Қазақ халқының діни санасы өз бастауын байырғы түркі дәуірінен алып, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, философиялық және діни жүйелермен ұштасып келеді. Соның ішінде тәңір ілімі – олардың төл сенімі жүйесі ретінде ерекше орын алады. Тәңір ілімі түркілердің табиғатпен байланысын, қоғамдағы әлеуметтік және мораль-

дық құндылықтарды реттейтін негізгі дүниетанымдық құрылым болды. Бұл сенімнің негізі табиғатпен үйлесімділік қағидасына негізделген. Тәңірге деген сенім көшпелі өркениеттің мәдениетінде, олардың мемлекеттік басқару жүйесінде, билеуші мен халықтың қарым-қатынасында, әскери стратегияларында және күнделікті тұрмысында көрініс тапты.

Көптеген зерттеуде тәңірлік танымның тарихи мәні, оның діни, әлеуметтік және мәдени ықпалы туралы әртүрлі пікір бар. Бүгінде тәңір ілімінің тарихи-мәдени маңызын қайта қарастыру және оны түркі халықтарының рухани мұрасының бір бөлігі ретінде зерттеу өзекті мәселеге айналып отыр. Себебі батыс және орыс түркологиясында бұл сенім жүйесі көбіне екінші қатарға ығыстырылып, монотеистік діндердің ықпалында қарастырылды. Кейбір зерттеушілер оны шаманизм немесе пұтқа табынумен шатастырып, оның философиялық және онтологиялық негіздерін елеусіз қалдырды. Алайда соңғы жылдары түркі халықтарының мәдени, тарихи және этнографиялық мұрасын жаңғыртуға деген қызығушылық артып, тәңір ілімін қайта зерделеу қажеттігі туындап отыр. Тәңірлік ілімнің феноменін түсіну үшін оның пайда болуының тарихи алғышарттарын, басқа да діни және дүниетанымдық жүйелермен байланысын ғылыми тұрғыда саралау қажет. Осы зерттеу аясында «Тәңір ілімінің пайда болуының алғышарттары қандай?», «Тәңір ілімінің түркі халықтарының мәдени дамуындағы

орны қандай болды?», «Көне Түркі дүниетанымындағы Тәңір ұғымының мазмұны қандай философиялық негіздерге сүйенді?», «Тәңірлік сенімнің түркі халықтарының ұлттық сана-сезімі мен рухани жаңғыруында тәңір идеяларының алатын орны мен ықпалы қандай?» деген сынды көптеген сұраққа жауап беруге тырыстық.

Тақырыпты дәйектеу

Түркі халықтарының тарихи таңымы мен рухани болмысы олардың сенім жүйелерімен тығыз байланысты. Солардың ішінде тәңірлік ұғым – әлемді түсінудің, табиғатпен тығыз қарым-қатынас орнатудың және адамзаттың өмірлік бағдарын айқындаудың негіздерінің бірі болды. Ол адамдардың дүниеге, ғаламдық тәртіпке, адамгершілік құндылықтарға көзқарасын қалыптастырып, қоғамның тұрақтылығын сақтауға ықпал етті. Дегенмен бұл сенім жүйесінің толық мәнін, оның философиялық және әлеуметтік қырларын зерттеу мәселесі әлі де өзекті болып отыр.

Осы ғылыми жұмыс тәңірлік түсініктің маңызын ашуға бағытталған. Оның негізгі мақсаты – көне түркілердің сенім жүйесінің мазмұнын талдау және оның тарихи-мәдени жалғасын анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер қойылды:

- Тәңірлік ұғымның негіздерін айқындау және оның түркі халықтарының рухани өміріндегі рөлін зерттеу;

- Бұл сенім жүйесінің қоғамның әлеуметтік құрылымына, билік жүйе-

сіне және моральдық нормаларына әсерін сараптау;

-Тәңірлік дүниетанымның құндылығын ашу және оның тарихи дамуын сипаттау.

Зерттеу барысында бұл сенімнің түркі халықтарының рухани тұтастығын қалыптастырудағы маңызы анықталып, оның қазіргі мәдениетке тигізген ықпалы айқындалады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Осы зерттеудің теориялық негізін түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымы, олардың рухани мәдениеті және әлеуметтік құрылымын анықтайтын философиялық көзқарастар құрайды. Зерттеуде түркілік сенім жүйелерінің ерекшеліктері, діни-мифологиялық ұстанымдары және олардың қоғамдағы рөлі қарастырылады. Сондай-ақ дәстүрлі нанымдардың эволюциясы мен олардың сабақтастығы туралы тұжырымдар негізгі теориялық негіз ретінде алынды.

Әдіснамалық негізге құрылымдық-функциялық талдау, типологиялық зерттеу, мәдени-тарихи салыстыру және семиотикалық тәсілдер қолданылды. Бұл әдістер зерттеліп отырған тақырыптың кешенді қырларын ашуға, сенім жүйесінің мәдениетпен байланысын түсінуге және оның қазіргі заманғы құндылықтар жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи дереккөзді саралау және мәтіндік талдау әдістері пайдаланылды. Бұл тәсілдер түркілік сенімдер мен олардың қалыптасу заңдылықтарын ашуға, тари-

хи контекстегі өзгерістерді түсінуге және оларды бүгінгі көзқарастармен байланыстыруға ықпал етеді.

Негізгі бөлім

Тәңір ілімі – қазақ халқының рухани-мәдени тарихында ерекше орын алған дүниетанымдық жүйе. Бұл сенім шынайы болмысқа және адамгершілікке негізделіп, қазақ халқының діни санасында белгілі бір орынға ие болған. Қазақ жерінде руханилықтың бастауы ретінде қалыптасқан тәңір ілімі тарихи, этникалық және философиялық тұрғыдан маңызды болды. Ол қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымына, әдет-ғұрпына және өмір сүру салтына елеулі ықпал етті. Кейбір зерттеушілер тәңір ілімін түркі халықтарының діни нанымдары мен сенімінің бастауы ретінде қарастырады. Оның негізі табиғатпен тұтастық табуға, ата-баба рухына тағзым етуге және қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Біршама ғасырлық үзілістен кейін бұл сенімнің қайта жаңғыруымен тәңір ілімі туралы зерттеулер жаңғырып, ұлттық тарих пен мәдениеттегі орнын қайта қарастыру мәселелері күн тәртібіне еніп отыр.

Тәңір ілімін зерттеу кезінде оның жүйелі-ғылыми негізі мен дәстүрлі танымдық байланыстарына ерекше назар аударылады. Ғалымдар тәңір ілімін реконструкциялау барысында қазақ тілінде сақталған көне ұғымдар мен түсініктерге сүйене отырып, бұл сенімнің ерекшеліктерін айқындайды. Түркі халықтарының сенімдері туралы жазылған деректер ежелгі

дәуірден бастау алады. Тәңір ілімі туралы нақты жазба деректердің аздығына қарамастан, оның негізгі ұстанымдары халық ауыз әдебиетінде, эпостық жырларда және көне жазбаларда сақталған. Мысалы, Ежелгі тас жазулар, «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнама», «Лұғат ат-Түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі және Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектері сияқты, т.б. біршама дерек-көзден алынған мағлұматтар түркілердің діни ұстанымдары мен көзқарастарының негіздерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Дінтанушы М. Исахан аталған еңбектерді зерттей отырып оларды бірнеше кезеңге топтастырған. Атап айтқанда:

1. VI-VIII ғасырлар: Орхон ескерткіштері, соның ішінде Күлтегін мен Білге қаған жазбалары, түркілердің Тәңірге деген сенімін, ата-баба рухына құрметін және олардың діни түсінігін сипаттайды. Бұл жазбалар түркі халықтарының алғашқы жазба деректері болып саналады.

2. IX-X ғасырлар: Ислам дінінің түркі халықтарының арасында таралуымен бірге діни-нанымдардың өзгеруі туралы жазбалар пайда болды. Бұл кезеңде ислам мен тәңір ілімінің өзара ықпалдастығы байқалады.

3. XIII-XV ғасырлар: Шыңғысхан дәуіріндегі және одан кейінгі жазбаларда түркі халықтарының діни дәстүрлері мен сенімдері туралы мәліметтер кездеседі. Мысалы, Өтеміс қажының «Шыңғыснама» шығармасы түркілердің дәстүрлі сенімдері туралы ақпарат береді.

4. XVIII-XIX ғасырлар: Түркі ха-

лықтарының сенімін зерттеу еуропалық және орыс шығыстанушыларының еңбектерінде қарқынды жүргізіле бастады. Василий Радлов, В.В.Бартольд және басқа ғалымдар түркілердің діни түсінігі мен мәдениетін зерттеді. Шоқан Уәлихановтың да қазақтардың сенімі жайлы мәлімет кездесетін еңбегі осы кезеңде жарық көрді [1, 12 б.].

Тәңір ілімі – ғарыштық құдай «Тәнраға» табынуға негізделген байырғы сенім жүйесі. Біздің дәуірімізге дейінгі V-VI ғасырларда бастау алатын Тәнра идеясы құдай ретінде ұлы даланың барлық түркі-моңғол халқына тән болған. Ежелгі түркілер өз дінін қалай атады ол жағы беймәлім. Жалпы Жаратушы тарапынан пайда болып, жаратылыстарға пайғамбарлар және оның ізбасарлары арқылы жеткен діндермен салыстырғанда тәңір ілімі адамның табиғат және оның ғаламат күшімен қарым-қатынасын бейнелейтін, сондай-ақ ертедегі діндер мен мифологиялық идеяларды қамтитын халықтық дүниетаным негізінде табиғи әрі тарихи тәжірибеден туындаған. Түрік философы Х.З.Үлкеннің ойынша, ежелгі түркілердің философиялық дүниетанымы адам мен табиғаттың практикалық және моральдық тұтастығына негізделгені айтылады. Ал В.В. Бартольд түркі халықтарының рухани және мәдени ерекшеліктерін зерттей келе, оны тек діни жүйе ретінде қарастырмау керек екендігіне мән берген.

Көне руна жазуы немесе Орхон-Енисей жазуы – ежелгі түркі халықтарының қолданған жазу жүйесі. Ол шамамен б.з. V-VIII ғасыр-

лары аралығында қазіргі Моңғолия, Қазақстан, Сібір аймақтарында кең таралған. Бұл жазу жүйесінің негізгі ескерткіштері Орхон және Енисей өзендерінің аңғарынан табылғандықтан «Орхон-Енисей жазуы» деп те аталады. Орхон-Енисей жазуының негізгі деректері – VIII ғасырда жазылған Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк ескерткіштері. Бұл жазулар көне түркілердің дүниетанымы, діни түсініктері, мемлекетті басқару принциптері, соғыс тактикасы мен жеңістері туралы құнды мәліметтер береді. Сонымен қатар түркі халықтарының тарихи жады мен рухани болмысын көрсететін ең көне жазба мұрасы саналады. Кейінгі ғасырдың зерттеушілері өздерінің жұмыс барысында осы аталған жазу төңірегінде біршама зерттеулер жүргізген. Нәтижесінде Орхон-Енисей жазуларымен ескерткіштер, адамдар мен жануарлардың мәрмәр мүсіндері бар жерлеу қалдықтарын тапты. Ұзаққа созылған алдын ала зерттеудің нәтижесінде ескерткіште жазылған сөздердің мағынасын ашу іске асты. Белгілі болғандай, «Тәңір» сөзі алғаш рет 1893 жылы дат руна зерттеушісі Вильгельм Томсен тарапынан Орхон жазуларынан анықталған [2].

«Тәңір» ұғымы түркі халықтарының ежелгі діни және мифологиялық дүниетанымның негізінде жатыр. Бұл сөздің шығу тегі мен этимологиясы туралы зерттеулер өте көп әрі әр алуан бағытта дамып отыр. Осыған қатысты ғылыми пікірлерді үш негізгі бағытқа топтастыруға болады. Бірінші, лингвистикалық және семантикалық бағыт. Бұл бағытта

зерттеушілер «Тәңір» теонимінің негізгі мағыналары ретінде «аспан», «көк», «күдай», «рух», «мырза», «жаратушы», «әділетті билеуші» деген семантикалық топтамаларды көрсетеді. Сонымен қатар *Тәңір* сөзі фонетикалық ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі түркі қауымында ұқсас сөздерде қолданылған. Мысалы, «татарлар *тэнгри*, алтай халқы *тенгри*, *тенгери*, түріктер *танри*, хакастар *тигир*, *тер*, якуттар *тангара*, моңғолдар *тэнгэр*, қырғыздар *тенир*, қалмақтар *тэнгер*, т.б.» деп атайды. Аталған сөздердің барлығы «аспан», «күдай», «жоғарғы күш» мағыналарын сақтайды. Бұл атау тек түркі-моңғол халықтарының тілімен ғана шектелмей, ежелгі шумер тілінде «дингир», қытай тілінде «тянь», хунну тілінде «ченли» сияқты сөздермен де үндеседі. Екінші бағыт – символдық-философиялық бағыт. Кейбір ғалымдар «Тәңір» сөзіне терең философиялық мағына беруге тырысады. Мәселен, қазақ ғалымы М.С. Орынбеков «Тәңір» сөзін «тең» деген ұғыммен байланыстырады. Яғни «тең» – барлық тіршілік иелеріне бірдей қарайтын әділеттілік символы, ал «Ра» – көне халықтардың күн құдайының атауы. Осылайша, «Тәңір» – «баршаға теңдікпен қарайтын күн-көк құдайы» деген философиялық мағына айтқан. Басқа зерттеушілер *Тәңір* ұғымының ежелгі қазақ, қырғыз, түркі дүниетанымындағы мәнін әділеттілік, теңдік, шексіздік, ұлылық сипаттармен байланыстырған. Р. Безертинов пен К.Мусаев бұл атаудың көне түркі тілдерінде «тең» (теңдік, әділеттілік)

және «ири» (шексіз, ұлы) сөздерінің қосындысынан шыққандығын көрсетеді. Үшінші, тарихи-мәдени (компаративті) бағыт. Бұл бағыт бойынша, «Тәңір» атауы ежелгі халықтардың мәдени байланыстарын білдіретін ортақ символ саналады. Зерттеушілер «Тәңір» сөзі мен Кельт мифологиясындағы «Таранис» (Тара), германскандинав мифологиясындағы «Тор» (Доннар) Хеттік «Тару», Памир халықтарындағы «Тандра» құдайларының атаулары арасында үндестік бар екенін атап көрсетеді. Бұлардың барлығы аспанды, найзағайды және ғаламдық күшті білдіретін жоғарғы құдай бейнесімен байланыстырылады. Сонымен қатар Ч.Хабичев ежелгі скифтердің «Таргитай» есімін түркілік «Таргимтай», «Тәңірхан» атауларымен байланыстыра отырып, «Тәңірдің» түркі-скиф халықтарына ортақ жоғарғы құдай екенін айтады [3]. Ал С. Ақатай өз еңбегінде «таң» байырғы қазақтардың мұсылмандық дінге дейінгі таңғы құдайының (Аврора іспетті) атауы ретінде кездеседі, ол күн культімен генетикалық байланысқан. Әсіресе қазақ фольклорындағы «Тас төбеңнен түсермін, таң ұрғандай қылармын» деген сияқты тіркес сөздер бұл болжамын растайтындығын айтқан. Өз сөзін ашықтай келе аталған мәтіндегі «таң» сөзін жазалаушы субъект ретінде бейнелеген [4]. *Тәңір* ұғымына байланысты әртүрлі терминдер мен түсіндірмелер көп болғанымен, осы сөздің нақты этимологиялық мағынасы әлі күнге дейін толық ашылмаған, жұмбақ күйінде қалып отыр. Бір топ ғалым бұл сөзді «аспан»,

«көк» деген мағыналармен байланыстырып, тәңір ұғымының аспанмен, жоғарғы әлеммен тікелей қатынасын көрсетеді. Ал екінші зерттеушілер оның мағынасын «жарық», «сәуле», «құдірет» секілді ұғымдармен байланыстырған. Бірақ аталған болжамның ешқайсысы бұл терминнің мағынасын толық әрі түпкілікті атап бере алған жоқ.

Тәңір ұғымының этимологиясы мен мазмұнына қатысты ғылыми пікірталастарда «Тәңір» сөзінің дін атауы ретіндегі емес, жалпы жаратушы күшті білдіретін әмбебап термин екендігі жиі негізделеді. 2003 жылы Анкара қаласында 36 мемлекеттен жиналған түркітанушы ғалымдардың халықаралық ғылыми отырысында осы мәселеге арнайы талдау жасалып, «Тәңір» терминінің тілдік және мәдени қабаттары салыстырмалы түрде қарастырылған. Ғалымдардың ортақ тұжырымы бойынша, «Тәңір» сөзі екі құрамдастан тұрады: «тәң»/«тан» – *шексіздік, биіктік, «ір» – тұрақты, берік* ұғымы. Осылайша, «Тәңір» сөзі этимологиялық тұрғыдан «шексіз тұрақты» мағынасын береді деген қорытынды жасалған. Сондай-ақ *Тәңір* ұғымының ешқандай дербес діннің атауы емес екенін, керісінше, түркі халықтарының дүниетанымында «Құдай», «Жаратушы», «Құдіретті күш» мағыналарымен барабар қолданылған жалпы теоним екеніне бірауыздан келіскен [5]. Халықаралық ғылыми ортада қабылданған бұл түсіндіру *Тәңір* сөзінің діни жүйеден бұрын пайда болған, космологиялық және философиялық сипаттағы әмбебап ұғым екенін дәлелдейді.

Түркі халықтары Саян-Алтай мен Орталық Азияда мемлекет құра бастаған уақытта олардың діни түсінігі де өзгерді – бұрынғы анимистік, тотемдік, шамандық сенімдер дамып, «көшпелі өркениет» кезеңіне өткен. Осы дүниетаным кейін «тәңір ілімі» деп аталды. Ғалымдар Н.В.Абаев пен В.Р.Фельдманның пікірінше, тәңір ілімі өте көне заманда, кем дегенде Ғұн дәуірінде (б.з.д. III ғ.) немесе одан да бұрын, яғни ежелгі арийлердің көшпелі өркениет кезеңінде пайда болған [6]. Бұл көзқарастар бойынша, тәңір ілімі Орталық Еуразияның рухани негізі болып, көшпелі халықтардың мәдениетінде жүйе қалыптастырған дүниетанымға айналды. Тәңір туралы пікірлер әртүрлі бағытта дамып, бірнеше қырынан сипатталды. Француз шығыстанушысы Жан Поль Ру түркілер мен моңғолдардың діни сенімін зерттей келе оған «тенгризм», (тәңіршілдік) деген атау берді. Бұл терминді ол өзінің 1984 жылы жарық көрген «Түркілердің және моңғолдардың діні» («La religion des Turcs et des Mongols») атты кітабында қолданды. *Тенгризм* термині алғаш рет 1930 жылдары фин ғалымы Уно Харва еңбектерінде кездескенімен, дәл осы француз шығыстанушысы Жан Поль Рудың (1956, 1957, 1962, 1984) зерттеулері арқылы жүзеге асты. Ру Тәңіршілдікті түркі моңғол халықтарының жоғарғы әлеуметтік ұйымдасу деңгейіне жеткен дәуірінде қалыптасқан монотеистік жүйе ретінде сипаттап, оны империялық идеологиямен тығыз байланысты діни форма деп бағалады. Яғни бір жағынан, Тәңірді барлық тіршілік

иесі мен әлемді жалғыз жаратушы ретінде түсіну монтеизмге жақын келсе, екінші жағынан, көкке, аспан денелеріне (күн, ай, жұлдыздар) және табиғат құбылыстарына табыну арқылы діни жүйе ретінде көрініс табады деп тұжырымдама жасаған. Оның пайымдауынша, бұл наным-түсінік Тәңірді ең жоғарғы құдірет иесі – «аспан-құдай» ретінде танып, саяси билікті аспанмен тікелей байланысты дүниетаным қалыптастырған. Ру бұл ұғымды түркілік және моңғолдық жазба ескерткіштерге сүйене отырып, Тәңірге табынудың әмбебап, әрі әлеуметтік иерархияны заңдастыратын діни феномен екенін дәлелдеуге тырысқан [7]. Зерттеуші Н.Аюпов өз еңбектерінде тәңірлік ілімді түсіндіретін негізгі категориялар мен ұғымдардың мазмұнын арнайы талдап өтеді. Оның пайымдауынша, «тәңір» ұғымының өзі түркі тілдес дәстүрде екі түрлі формада қолданылады: «Тәңір дін» және «Тәңіршілдік». Аюповтың түсіндіруінше, «Тәңір дін» – тәңірлік феноменнің тар мағынадағы діни құрамдас бөлігіне қатысты қолданылады; ол Тәңірге сену, аспан иесін құдірет ретінде тану, діни ритуалдар мен сакралды тәжірибелерді қамтитын ұғымдық деңгей. Ал «Тәңіршілдік» ұғымы мазмұн жағынан әлдеқайда кең және тәңірлік жүйені діни доктринадан жоғары тұратын тұтас дүниетанымдық модель ретінде сипаттайды. Сондай-ақ ол әлемді түсіндірудің, болмысты қабылдаудың, адам мен табиғаттың үйлесімді қатынасын бекітудің кең ауқымды дүниетанымдық моделі болып та-

былады. Осыған орай зерттеуіміздің әрі қарайғы бөлімдерінде түркі дүниесінің діни-рухани мәселелерін, қоғамдық институттардағы көрінісін түсіндіру үшін «Тәңіршілдік» терминін негізгі ғылыми атау ретінде қолданатын боламыз.

Ежелгі түркілер сенімінде Тәңір әлемді басқа құдайлармен бірге басқарады деген ұғым болғанымен, олардың діни сенімі өзіндік ерекшелікке ие. XIX ғасырда батыс және орыс зерттеушілері бұл сенімді пұтқа табынушылыққа, көпқұдайлыққа немесе шаманизмге жақын деп қарастырады. Алайда қазіргі заманғы зерттеулерде бұл көзқарас теріске шығарылып, Тәңір күрделі діни және философиялық жүйенің негізі ретінде мойындалды. Кейбір ғалымдар тәңір ілімін күрделі діни жүйе, политеизм мен монотеизмнің арасында орналасқан сенім ретінде бағалайды. Сондай-ақ оны онтологиялық, космологиялық (үш әлем концепциясы), мифологиялық және демонологиялық жүйелермен де байланыстырады. Дегенмен тәңір ілімінің басты ерекшелігі – оның монотеизмге жақындығында. Тәңірді «бір Тәңір», «жалғыз Тәңір» деп жиі сипаттайтындықтан, бұл сенімді тәңіршілдік діни деп атауға негіз бар [8]. Зерттеуші Томскийдің пайымдауынша, классикалық Тәңіршілдіктің негізін құрайтын дүниетаным үш басты қағидаға сүйенеді: төзімділік пен кеңдік, бейбітшілік пен үйлесім, және біртұтас Жаратушы мен билік идеясы. Біріншіден, Тәңіршілдікте адалаттың табиғи даралығы мен әртүрлілігі мойындалған. «Тәңір адамға әртүрлі

саусақ бергені сияқты, әркімге ерекше қабілет береді» деген қағида рухани төзімділіктің көрінісі саналады. Бұл ой қоғам ішіндегі теңдік пен өзара сыйластықты дәріптейді. Екіншіден, Тәңіршілдік дүниетанымының өзегі – әлемдік үйлесім мен мәңгі бейбітшілік. Мұнда Тәңір аспан мен жер арасындағы тепе-теңдіктің, әділдіктің және тыныштықтың кепілі ретінде қабылданады. «Мәңгі Тәңірдің күшімен күннің шығуынан күннің батуына дейінгі бүкіл әлем қуаныш пен тыныштықта бірігеді» деген тұжырым осы идеяны айқындайды. Үшіншіден, Тәңіршілдікте бір Құдай және бір қағидасы ерекше мәнге ие. Бұл түсінік биліктің қасиетті сипатын білдіріп, рухани тәртіп пен мемлекеттік тұтастық арасындағы байланысты көрсетеді. Аталған үш қағида біріге отырып Тәңіршілдіктің сенім декларациясын құрайды. Христиандықтағы «Credo» («Сенемін») формуласы сияқты, мұнда да сенім тек интеллектуалды мойындау емес, жүрекпен сезіну және рухани жауапкершілік сезімімен ұштасады [7].

Жан Пол Ру өз еңбегінде көне түркі-моңғол көшпелілерінің дінін екі үлкен түрге бөліп сипаттайды. Біріншісі, империялық немесе мемлекеттік дін – бұл түркі моңғол халықтарының ұлттық, саяси және мемлекеттік деңгейде қалыптасқан діни жүйесі. Атап өткендей, ол «тенгризм» деп аталды. Тенгризм – тәңіршілдіктің діни ілімі, яғни оның адамгершілік-этикалық қағидалар мен нормаларға айналған жинағы. Тәжірибеде ритуалдар, жалбарынулар, нанымдар, маусымдық мейрамдар мен ғұрыптар

арқылы жүзеге асады. Тәңіршілдіктің негізгі концепттері б.з.д. VIII-VI мыңжылдықтарда Орталық Азияның малшы-көшпелі қауымдарында, көптеген қазіргі халықтардың ортақ арғы тектерінің ортасында қалыптасты. Тәңіршілдіктің негізгі ұғымдары мен категориялары мифологиялық, фольклорлық, этнографиялық материалдардың кең ауқымынан типтік тұстарын іріктеу және жүйелеу арқылы, сондай-ақ тарихи, соның ішінде жазба деректерді пайдалану негізінде қалпына келтірілді [9].

Тәңір ілімінде Тәңірді билеуші және әлемнің жаратушысы ретінде тану ерекше орын алады. Бұл жүйе ірі тайпалық одақтар құрылған кезде күшейіп, абыздар қоғам мен мемлекетті басқаруда маңызды рөл атқарған. Екіншісі, халықтық және отбасылық дін – діннің бұл түрі отбасылық деңгейде, күнделікті өмірге негізделген нанымдар мен әдет-ғұрыптарға сүйенеді. Ал В.Шмидт түркілердің діни сенімінің Азия ғұндарынан бастау алатынын және монтеизмге жақын «дамыған дін» екенін айтса, А.Нұрғали Тәңірге табынуды қасиетті жүйе деп сипаттайды. Ол билеушілерді «Тәңірқұт» деп атап, олардың билігі Тәңірдің еркімен жүзеге асатындығына назар аударады [8].

Дін – түркі халқының рухани мәдениетінің ең жоғарғы жетістігі, олар табыну объектісі болған Тәңірге әрқашан әртүрлі есімді ағай отырып жүгінетін: Құдай, Ходай (немесе Кодай), Алла (немесе Олло), Мырза. Осылардың ішінен «бейбітшілік табу, кемелдік, тыныштық»

мағыналарын қамтитын «Құдай» сөзі басқаларға қарағанда жиі айтылатын. «Ходай» сөзі сөзбе-сөз аударғанда бақытты болу дегенді білдіреді. Дәл осы атау Құдайдың бұл дүниеде күдіреті шексіз, бақыт иесі екендігін көрсетеді. Ежелгі түркілерде «Алла» сөзін Ұлы Тәңірден тек маңызды, құнды нәрселерді сұрайтын кезде ғана пайдаланатын. Бұл сөздегі «Ал» буыны түркілерде қол деген мағынаны білдіргендіктен, олар осы есімді атау барысында қолдарын жайып дұға тілейтін және Құдайдың алушы да әрі беруші де екендігіне сенетін. Ал «Мырза немесе Ие» сөздері өте сирек қолданылатын. Себебі оны айтуға тек дін қызметкерлері құқылы болды. Ол сөзбе-сөз «көздің көруі» немесе «беруші» дегенді білдіреді. Тәңірге деген үндеудің ең жоғарғы бұл түрі өте терең философиялық мағынаға ие болды. Көрінетін әлемнің тысында белгісіз болған тылсым күштің адамдарға не дайындағанын білу үшін рухани таза, әділ дінбасшы Құдайға жалбарынып тура жол сұрайтын.

Осы күнге дейін тәңір ілімінің дін ретінде жазбаша әдістермен мазмұндалған теологиялық доктриналары болмаған. Айта кету керек, кейбір түркітанушылар, соның ішінде А.Ю. Никонов, керісінше пікір білдіріп, Тәңіршілдіктің канондық қасиетті кітабы ретінде «Алтын Битиг» («Алтын жазу» немесе «Алтын кітап») еңбегін атап өтеді. Олар өз тұжырымдарын көбіне алтайлық «Маадай-Қара» эпосына сүйеніп дәлелдейді. Аталған эпоста былай делінеді: « Жеті қап түптен ай жазбасын алды, Даналыққа толы Алтын кітапты

колына салды, Баршаға мәлім ғылым кітабын ашып, әлем сырын парақтап, ойға малды». Болжам бойынша, мұндай кітаптың болғаны рас, өйткені ол халықтық эпоста аталған. Алайда оның мазмұны діни уахи емес, көбіне тәлімдік, өнегелік сипатта болған деп топшылауға болады. Дегенмен осы уақытқа дейін бізге жеткен барлық мағұлматтар ауызша деректемелерге және ескі тас жазбаларға негізделген. Соның ішінде көне ескерткіштерде Құдай және құдайлық күштер бейнеленген мифтердің саны өте шектеулі: олардың көбісі құдайдың есімін, іс-әрекетін немесе белгілі бір оқиғаларды қамтиды. Кляшторныйдың еңбегіне сүйенсек Жан Поль Ру Орхон ескерткіштерінің мәтіндерінде тек 3 құдайдың аты ғана аталғандығын айтқан. Олар: «Тәңір, Умай және Йер-Суб». Ал Г.Дерфардың өзінің зерттеуін қорытындылай келе көне түркі діндерін «тотемдік», «шамандық» және «тәңірлік» деп 3 топқа жіктегендігін баяндаған [10]. Көне түркілердің діни-мифологиялық жүйесі – ғасырлар бойы қалыптасқан күрделі дүниетанымдық құрылым. Оны реконструкциялау және сипаттау барысында зерттеушілер негізінен руникалық жазба деректеріне сүйенеді. Бұл ретте Күлтегін, Тоныкөк жазулары мен енисейлік эпитафиялар ерекше маңызға ие. Осыған орай, шығыстанушы И.В.Стеблева мақаласында түркі құдайларын салыстыра отырып, оларды деңгейлерге бөлген: «Ең жоғарғы дәреже – Тәңір, келесі деңгей – Умай, үшінші деңгей – Йер-Суб, төртінші деңгей – бабалар культі» [11]. Негізінде тәңір ілімі діннен

гөрі ежелгі космологиялық идеялар мен ұғымдардың жиынтығы болатын, кейіннен әртүрлі теистік доктриналардың синтезі әсерінен өзіндік діни тұжырымдамаларға айналды. Тәңір культі ешқандай да жеке немесе қуатты этностық топтың діни ойлауынан туындаған емес, керісінше біртіндеп даму феномені, әртекті культтер мен сенімдердің, соның ішінде табиғат пен ғарыш культінің қосылуынан пайда болған. Тәңір культінің дүниетанымдық негізі – пантеизм, ол әлемдегі заттар мен құбылыстарды рухтандырылған, құдайлар деп есептейді. Пантеизм әлемдегі объектілерді гилозоистикалық атрибутпен қамтамасыз етіп, ғарыш культін туындаты және ол Тәңір деп аталды.

Тәңірге табыну жүйесі түркі этносының рухани және әлеуметтік болмысында іргелі идеологиялық қызмет атқарды. Оның қалыптасуы мен берілуі ресми діни институттар арқылы емес, халықтық дәстүр мен мәдени тәжірибе негізінде жүзеге асқан. Халықтың діни танымы тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып, Тәңірге тағзым ету, құрбандық шалу, тасаттық беру сияқты рәсімдер табиғи ортада – қасиетті деп саналған таулар мен жазықтарда орындалған. Әрбір адам отбасында, өз ортасында ата-бабаларының наным-сенімдері туралы естіп-біліп, соны өмір бойы тәжірибесінде қолданған. Осылайша, Тәңір сенімі тек діни жүйе ғана емес, дүниетанымдық, этикалық және әлеуметтік құрылым ретінде де қоғам өмірінің бір бөлігіне айналды. Сондай-ақ тәңіршілдікте пайғамбарлар жоқ, дегенмен бұл сенімде ерекше

кабілетке ие, рухани және мистикалық тәжірибесі бар тұлғалар – діни қызметкерлер тобы қалыптасты. Бұл тұлғалар классикалық мағынадағы пайғамбарлар емес, себебі олар Құдайдан жаңа уахи (аян) немесе заң алып келмейді, керісінше, Тәңірдің әмбебап еркін, ғарыштық үйлесім мен рухани тәртіпті халыққа түсіндіруші, рухани дәнекер қызметін атқарған. Олар қоғамда рухани жетекшілік етіп, табиғат пен адам арасындағы үндестікті сақтау, халықты рухани және тәндік кеселдерден қорғау сияқты қызметтерді атқарған. Мұндай тұлғалар «теңгиркан», «шаман», «тойын», «қам», «құшынаш», «елті», «афсыншы», «ярлықшы», «оташы», «қайчы» секілді әртүрлі атаулармен белгілі болған. Олар Тәңір сенімінің насихатшысы, киелі білімнің сақтаушысы әрі рәсімдік дәстүрдің жалғастырушысы ретінде халық арасында беделге ие болған.

Зерттеуші М.Исахан Г.Н.Аюповтың жіктемесіне сүйене отырып, Тәңір сеніміндегі діни қызметкерлердің әлеуметтік және рухани қызметтерін талдайды. Ол бұл тұлғаларды олардың қасиеттері мен қоғамдағы рөлдеріне қарай бірнеше типке бөледі. Тәңір сеніміндегі ең жоғарғы қызмет иесі – Теңгиркан, ол дін ілімін меңгерген, дүниелік істерден бойын аулақ ұстап, жаратылыс ой-толғаныс арқылы ұғынуға ұмтылған мистикалық тұлға ретінде сипатталады. Ал Йалабашы – халыққа Тәңір заңдарын түсіндіріп, діни рәсімдерді атқарушы, қоғамның моральдық бірлігін сақтау ісінде маңызды рөл атқарған қызметші. Оның қызметі мазмұны жағынан

семиттік діндердегі пайғамбарлық миссияға ұқсайды. Тойын – құрбандық шалу мен түрлі діни жоралғыларды орындап, киелі орындарда рәсімдерді басқарған, сондай-ақ діни ілімнің тәжірибелік тұстарын шәкірттеріне үйреткен ұстаздық тұлға болған. Кам – Тәңір сенімінің қызметшісі әрі халық емшісі ретінде рухтармен байланыс орнатып, ауруды емдеу, бәле-жаладан қорғау және табиғи тепе-теңдікті сақтау рәсімдерін орындаған. Ал бақсы – рухани медиатор қызметін атқарып, адамдардың ішкі әлеміне әсер етумен қатар, сиқырлық пен музыкалық элементерді пайдалану арқылы емшілік пен рухани тазару рәсімдерін жүргізген [1].

Түркі тәңіршілдік дүниетанымына қатысты бірқатар зерттеулерде ғаламның басқарылуы көпсатылы иерархиялық жүйе ретінде сипатталады. Бұл жүйеде жоғарғы деңгейде құдайлар, ортаңғы деңгейде жер-су иелері, ал төменгі деңгейде әртүрлі рухтар орналасқан. Кейбір мифологиялық жүйелеулерде ғаламды басқаратын 17 құдайдың бар екендігі көрсетіледі. Олардың қатарына Тәңір, Йер-Суб, Умай, Эрлик және табиғи құбылыстармен байланысты сакралды күштер (Күн, Ай, Жұлдыздар, Жел, Найзағай, Жаңбыр және т.б.) енгізіледі. Аталған жіктеу нақты догматикалық жүйе емес, мифологиялық дүниетанымның символдық құрылымын бейнелейтін шартты модель ретінде қарастырылады.

Ал моңғол тәңіршілдік дәстүріне қатысты деректерде ғаламды басқаратын 99 тәңір-құдай туралы түсінік кездеседі. Зерттеушілер бұл санды

көптік пен шексіздікті білдіретін сакралды категория ретінде түсіндіреді. Ерте және орта ғасырдағы түркі, моңғол, қытай, араб және парсы жазба деректерінде Тәңірдің түркі-моңғол пантеонында жоғарғы әрі әмбебап құдай ретінде танылғаны баяндалады [12].

Тәңірлік сенімінде ғаламның жоғарғы үйлестіруші күші ретінде аспан кеңістігі – көк Тәңірі ерекше орын алады. Көк Тәңірінің бейнесі дерексіз, адам санасына сыймайтын шексіз күш ретінде қабылданған. Түркілер оны арнайы мүсінмен немесе ғибадатханамен шектемей, ашық аспан астында еркін түрде құрметтеп сыйынған. Тәңір сенімінде Көк тәңір (көк аспан) деген ұғым бар. Түркілер мен моңғолдар үшін «Тәңір» және «Аспан» сөздері синонимдес. Бірақ бұл ұғым кәдімгі көрінетін материалдық аспаннан мүлде басқа. Аталған Тәңірдің бейнесі ешкімге белгісіз, ол не адам, не жануар ретінде сипатталмайтын рух іспетті. Ал Жер мен Тәңір – бір-бірімен күресетін емес, керісінше көмектесетін бір бастаудың екі ағысы. Адам баласы жерде дүниеге келіп онда ғұмыр кешеді. Жер – оның тіршілік ортасы [12]. Тәңір түркілік дүниетанымда табиғат пен жаратылыстың бастауы ретінде қарастырылған. Ол әлемнің пайда болуы мен оның құрылымдық тәртібін анықтаушы жоғары күш ретінде қабылданған. Бұл түсінік көне түркі жазба ерскерткіштерінде де көрініс табады. Мәселен, Күлтегін жазбасында: «Көк Тәңірі мен Жер-Су жаратылғаннан кейін, адамның баласы жаратылған», – деп айтылуы

түркілердің адам мен әлемнің жаратылуын Тәңірдің еркімен байланысты қарастырғанын дәлелдейді [13]. Ал, Қытай деректерінде адам өмірінің жалғасуы Тәңірдің қалауында екендігі айтылған. Осыған байланысты Білге Қаған Күлтегіннің өліміне қатысты: «Адам баласының барлығы Тәңір бекіткен өмірді сүру үшін дүниеге келеді», – деген. Тәңірлік сенімді ұстанушылардың сенімінде Тәңір әрқашан өз істерінде еркін болғандығы айтылған. Яғни оның іс-әрекеті ешкімге тәуелді болған емес. Қалаған адамын марапаттайды, қалағанын жазалайды, бірақ ісінде әрқашан әділдік танытады деген пікірде. Сондай-ақ дұға жасау кезінде Тәңірдің адамдарға ақыл, ес, денсаулық және дұшпанмен күресте жеңуде көмек беруі үшін қолдарын көкке көтеріп сыйынып жалбарынады және жерге тағзым етеді [12]. Көне түркі қоғамында Тәңірге сыйыну адам өмірінің рухани өзегін құраған. Тәңір – көзге көрінбейтін, бірақ барлық жерде бар, бүкіл жаратылыстың үйлесімін сақтайтын мәңгілік рухани күш ретінде саналған. Түркілердің сенім жүйесінде өмір мен өлім арасындағы байланыс Тәңірмен тығыз астасқан. Адам өмірден өткеннен кейін оның жаны жоғарғы әлемге, яғни аспан әлеміне көтеріледі деп сенген. Бұл түсінік «жоғарыға ұшу», «рухтың аспанға көтерілуі» сияқты ұғымдар арқылы бейнеленіп, жанның мәңгілігі мен Тәңірге оралу идеясының көрініс болған [13].

Тарихи тұрғыдан қарағанда, Тәңір ілімі тек рухани ұстаным ғана емес, сонымен қатар түркілердің

әлеуметтік және саяси жүйелерін де қалыптастырған. Түркі қағанаты кезінде Тәңір қағандардың билігін заңдастыратын жоғары күш ретінде көрініс тапты. Билік құрылымдарында Тәңірдің идеялары қолданылып билеушілер Тәңірдің өкілі ретінде қабылданған. Түркі қағандары биліктерін Тәңірден алған деп санап, халыққа билік жүргізуде әділдік пен тазалықты сақтауға тырысқан. Мысалы, Күлтегіннің құрметіне қойылған ескерткіште ары қарай былай делінген: «Тәңір (аспан) өз биігінен басқара отырып, әкем – Ілтеріш қаған мен анам – Ілбілге хатунның дәрежесін халық алдында көтеріп қойды». «Тәңір күш-қуат бергеннен бері әкем – қағанның әскері қасқырдай, жаулары қойдай болды». Тарихи жазбаларынан түркілердің әлем мен қоғам арасындағы қарым-қатынас, адам тағдыры сияқты өмірге қатысты барлық істе оның ұйымдастыруымен жүзеге асатынын көруге болады. Саяси биліктің өзі ұлы Тәңір қолдауымен бастау алып, патшалық пен даналыққа ұласып отырған. Келесі бір ескерткіште Тәңір мен Йер-судың (жерсу) өсиетімен Білге қағанның хан болғандығы жазылған. Қаған таққа отырғаннан кейін мемлекеттегі халық үшін де, тектілер үшін де бас діни қызметкер ретінде саналады. Тіпті бейнебір Аспанның ұлы ретінде құрметке бөленді. Тәңір барлық жау-апкершілікті қағанға тапсырғанымен ол істерді өз тарапынан шешіп, бұйрық беріп отырған. Әсіресе мемлекеттік және әскери мәселелерде Тәңір тек өзі араласатын. Ал халықтың міндеті қағанға бағыну, қарсы жағдайда

Тәңір тарапынан сөгіске ұшырайтын. Қаған қайтыс болғанда Тәңірдің оған деген билігі аяқталып, келесі адамға өтетін. Түркілер жайлы жазылған жазбаларда, оның ішінде руна жазбаларында істеген қылмыстары мен әрекеттері үшін бір адамның немесе бүтіндей бір халықтың Тәңір тарапынан жазаланғандығы туралы деректер кездеседі. Түркі тәңіршілдерінде өлім деген түсінік жоқ, оның орнына адамның өзіне тән тұрақты әрі дәйекті өмірлік айналымы бар деген сенімді ұстанды. Бұл сенім ежелгі дүниетанымдағы табиғатты құдайландырумен байланысты. «Айналым құрылымы мынадай: Жер бетіндегі әр адамның өмірі аспан аймағынан бастау алады. Ол жақтан Тәңір жерге қут (жан), әйелге сюр (рух) жібереді» [12].

Ұмай ана – түркі тайпаларының арасында есімі кеңінен тараған ежелгі құнарлылық құдайы, таулардың иесі, сәбилердің, босанған әйелдердің, жабайы аңдардың қамқоршысы. Ұмай сөзі түркі халықтарында әртүрлі аталғанымен, түбірі бір мағынаны қамтиды: Омай, Ымай, Пай-идже, Май-ана, Убай, Натигай, Сангай, Отюкен, Этуген, Начигай-эхе, Ирога, т.б. Отбасы мен ұрпақ жалғастығының қамқоршысы ғана емес, тағдырдың сәтті болуын да реттеуші күш ретінде құрметтелген. Ол адам өмірінің басталуынан аяқталуына дейінгі аралықта тұрақты қолдаушы бейне ретінде қабылданған. Ал оның келбетіне келер болсақ, сібірлік түркі тайпалар (телеуіттер, шорслар, сағайлар) Ұмайды ақ немесе қызыл шашты, ақ киімді, алтын қанатты ақшыл әйел кейпінде суреттейді. Ал қырғыздар болса,

атын естумен ғана шектелгендіктен оған ешқандай бейне бермей тек оның тылсым күшіне ғана сенумен болды. Кейбір аңыз-әңгімелерге сүйенсек, ол аспан әлемінде ақ бұлттардың арасында адамдарға көрінбей өмір сүреді. Ұмайдың атқаратын ең басты міндеті – балалардың осы дүниеге келуіне жауап беру, оларға жақсы тәрбие беру. Сондай-ақ оларды ауру-сырқауға шалдығудан арашалап отыру да оның іс-әрекетінен. Ұмай сөзінің келесі бір лексикалық мағынасы – жатыр. Себебі оның тағы бір қызметі ананың құрсағындағы ұрықты сақтау. Сол себепті баланың тағдыры тікелей Ұмайға қатысты. Егер жүктілік кезінде әйел қандайда бір әдет-ғұрыпты сақтамаған болса, мысалы, атқазықтан (чакы) аттап өтсе, ол баланы кіндігінен тұншықтырады. Осы сенімді ұстанған кейбір халықтарда «Ұмай тойы» деп аталатын салт-дәстүр бар. Дәстүрді орындау барысында «баланы қоректендіру» рәсімдері орындалады. Олардың ойынша, бұл дәстүр баланың болашағына үлкен әсерін тигізеді. Толғағы келген әйелді арнайы адам босандырып алады. Егер дүниеге келетін сәби ұл болса, оның кіндігін пышақпен, ал қыз болса, қайшымен кеседі. Кесу кезінде «Ымай, кіндікті кесеміз. Оны қорға әрі бекем қыл!» – деп айтады. Ал сол уақытта сәби шетінеп кетсе, «Кескен – менің қолым емес, Ұмайдың қолы. Бұл менің үлесім емес, Ұмайдың бақыты!» – деп айту керек. Яғни осылай айтылған уақытта ғана бақытсыздық баладан алшақтайтын көрінеді. Ал бедеу әйел бала сүюді қаласа, «Ымай тартар» рәсімі жасалынады [14].

Жер-Су культі де – түркі халықтарының табиғатқа ерекше құрметінің белгісі. Жер мен Су – киелі жаратылыс, Тәңірдің адамға аманаттаған кеңістігі. Сол үшін түркілер Жер мен суды өмірдің қайнар көзі деп түсініп, оларға рухани сипат берген. Киелі мекендер табиғаттың осы күштерімен байланысты саналғандықтан, түркілер өздерінің туған жерін ерекше қасиетті мекен ретінде ұлықтаған. Жер-Су иелеріне құрбандық шалу дәстүрі кең тараған. Түркілер малдың қанын жерге тамызып, рухтарға арнап дұға еткен. Арнайы тастарға, ағаштарға шүберек байлап, табиғат күштерінен қолдау сұрау да – Жер-Су культінің белгісі. Түркі қағандары таққа отырған кезде оның рухтарына арнап арнайы сый-құрмет көрсеткен.

Көне түріктердің діни дүниетанымындағы үшінші іргелі компонент – ата-баба культы. Бұл феномен патриархалдық әлеуметтік құрылымның діни өрісте көрініс табуы ретінде сипатталады: ата-аналарға (әсіресе әкеге) құрмет көрсету, олардың аууағына арнап құрбан шалу және еске алу рәсімдері қауымның моральдық-құқылық нормаларымен тұтасып, әлеуметтік реттеуші қызметін атқарған. Негізгі ұстанымға сәйкес, ата-аналар қайтыс болғаннан кейін де олардың «әруақ» түріндегі рухани субстанциясы ұрпақтарын қорғауды жалғастырады; осыған байланысты ризашылық білдірудің түрлі формалары (құрбан, ас, поминальдық жоралғылар) қалыптасқан. Археологиялық және нарративтік деректер бұл культтің институционалданған сипатын дәлел-

дейді. Сонымен қатар тәңірлік дүниетанымында өмір мен өлім арасындағы шекараны белгілейтін «Аза» және «Алдашы» бейнелері маңызды орын алған. Олар адамның өмірін аяқтаушы, мәңгілік әлемге бағыттаушы рухани күш ретінде танылған.

Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымында адам тек биологиялық денеден тұрмайды; оның тіршілік иерархиясындағы орны «жан» ұғымы арқылы түсіндіріледі. Жан – онтологиялық дербес мән, ол рухани «азықты» қажет етеді; бұл азық ретіндегі символдық-этикалық ресурс ата-баба рухтарына (аруак) құрмет білдіру, оларды еске алу, сыйыну практикаларымен қамтамасыз етіледі. Мұндай түсінік жеке әрекеттердің салдарлығын күшейтеді: жасалған әрбір іс-әрекет адамның рухани халіне әсер етеді, ал зұлымдық, опасыздық, ант бұзу аруаққа қарсы қиянат ретінде бағаланып, Тәңірлік тәртібіне қайшы моральдық ауытқу саналады. Осылайша аруаққа құрмет нормасы жеке мінез-құлықты реттейтін және қауымдық бақылауды іске қосатын аксиологиялық тетік қызметін атқарады. Ата-текке (шежіреге) ұжымдық жадының өзегі ретінде қарау – осы моральдық тәртіптің институционалданған көрінісі. «Жеті ата» шегінде туыстықты тану талабы, бір жағынан, генеалогиялық рәміздер арқылы қоғамның ішкі тұтастығын сақтайды, екінші жағынан, «трансгенерациялық жауапкершілік» сезімін қалыптастырады: әрбір ер-азамат өз ісінің бағасы келесі жеті ұрпақтың моральдық сотына ұсынылатынын ұғынады. Тәңірлік

онтологияның тағы бір түбірлі қыры – дуалдық принципі. Әлем қарама-қарсы, бірақ өзара толықтырушы жұптардан (аспан/жер, жарық/түнек, тау/етек, әке/ана) тұратын үйлесім ретінде түсіндіріледі. Бұл дуалдылық космостық тәртіптің (көк пен жердің) әлеуметтік этикалық тәртіппен (ер мен әйелдің, жас пен кәрінің, билік пен қауымның рөлдік үйлесімі) (изоморфты байланысын бекітеді. Сәйкесінше, тепе-теңдік пен өлшем (өлшеу, «низам») бұзылса, моральдық және экологиялық дисфункциялар ретінде қабылданады [15].

Күн мен ай культі түркілердің сенімінде үлкен символдық мәнге ие. Күн – тіршіліктің бастауы, рухани және физикалық қуаттың көзі ретінде бағаланды. Түркілердің күнделікті өмірі Күннің қозғалысымен үйлескен. Күнге деген құрмет «күн көру», «күн кешу» сияқты тіршілікпен тікелей байланысты ұғымдардан көрініс тапқан. Олар Күннің шығуы мен батуына ерекше құрмет көрсетіп, бұл құбылысты түрлі рәсімдермен атап өткен. Тіпті күннің шығуын өмірдің басталуы деп, ал күннің батуын өмірдің аяқталуы деп таныған. Қытай деректерінде ғұн патшалары таң атқанда шатырларынан шығып, күнге қарап бата еткендігі баяндалады. Бұл дәстүр аспан мен күнге деген рухани қатынастың Тәңіршілдікпен тікелей байланыста болғанын дәлелдейді. Түркі дүниетанымында күн Құдайдың өзі емес, оның құдіреті мен бірлігінің символы ретінде қабылдаған. Көшпелі өмір салты мен күнге деген сенімнің арасындағы байланыс ерекше мәнге ие. Түркілер үшін кең

далада өмір сүру күннің қозғалысын бақылаумен, табиғатпен үйлесімде болумен қатар жүрді. Сол себепті күн – тіршіліктің ритмін белгілейтін және адам өмірінің рухани ырғағын айқындайтын киелі элементке айналды. Кейінгі дәуірлерде ай, культінің күшеюімен қатар, күнге табыну әсері салыстырмалы түрде азайғанымен, түркілердің мәдениетінде оның іздері сақталып қалды. Ай бейнесі түркі мифологиялық жүйесінде ежелден ерекше мәнге ие. Көне түркілерде «Ай Тәңірі» немес «Ай құдайы» ұғымдары кең тараған. Ай рухани тазалықтың, үйлесім мен кемелдіктің белгісі болып саналады. Ол аспандағы өмірдің бастауы, түнгі жарықтың символы ретінде қабылданған. Бұл сенім жүйесінің айқын көріністерін ХІХ ғасырда қазақ халқының дүниетанымын терең зерттеген Ш. Уәлиханов еңбектерінен көруге болады. Ғалымның мәліметінше, көне дәуірлерде қазақтар жаңа туған Айды ерекше құрметпен қарсы алған. Жаңа ай туған кезде адамдар тізерлеп отырып, Айға үш рет иілген. Егер бұл рәсім жаз мезгілінде орындалса, сол тізе тиген жерден бір шөкім шөп жұлынып алынып, отқа тасталған. Бұл әрекет ұрпақтың көбеюін, өмірдің үздіксіздігін және әулеттің оттай өркендеуін білдіретін символдық мәнге ие болған. Аталған ғұрып Айды киелі күш ретінде қабылдаумен қатар, от культімен тығыз байланысты екендігін көрсетеді [16].

Ай уақыт өлшемі мен өмірдің өзгерістерінің белгісі ретінде маңызды болды. Оның әрбір фразасы белгілі бір әлеуметтік немесе

тұрмыстық оқиғалармен байланыстырылды. Шығыс Түркістанның тұңғыш зерттеушісі, атакты қазақ этнографы Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «... шамандық алғашында табиғи культ еді және ол аспан туралы, әсіресе күн, ай, өзендер және табиғаттың өзге кереметтері туралы ұғымдарға шоғырланды; ол ішінара фетишизмге де ұқсайды. Сондықтан бұл сенім жүйесі тар шеңбердегі және табынудан әлдеқайда ауқымды». Қазақтар айда кәрі кемпір тұрады деп сенген. Сондықтан халық айға құрметпен қараған және айға ұзақ үңіліп караудан қорыққан. Ырым бойынша, егер адам айға ұзақ қараса, әлгі кемпір оның кірпіктерін санап қояды да, адам өледі. Ежелгі қазақтар айға тағзым еткен, содан соң жаз айларында сол тағзым еткен жерден шөп алып, жаңа ай туған кезде үй маңындағы отқа тастаған. Қазақтың дәстүрлі қару-жарақ кешені («бес қару») қылыш, шоқпар, сүңгі, садақпен бірге «айбалта» деп аталатын ұзын балтаның ерекше түрін де қамтыған. ХІХ ғасырдың соңында қазақ халқын ерекше тандандырған құбылыс -кемпірқосақ. Малшылар оны «кемпірдің қосағы» деп атаған. Найзағай туралы қазақтар оны Құдайдың ашулы даусы деп білген, ал найзағай отын – шайтанға атылатын «жебелер» деп түсіндірген. Алғашқы күн күркірегенде қазақтар: «Көк аспанның айғыры кісенеп тұр...» дейтін. Осыған байланысты арнайы жоралғы болған: үй иесі адырналы ожауды алып, далаға жүгіріп шығып, киіз үйдің қабырғасын сыртынан ұрып: «Сүт көп болсын, көмір аз болсын», –деп айтады [17]. Бұл сенім

дүниетанымның бір бөлігі ретінде қазақтар да да XIX ғасырдың соңына дейін сақталған болуы ықтимал. Маңғышлақ түбегінде болған поляк этнографы Б. Залесский XIX ғасырда «қырғыздардың қасиетті ағашын» сипаттап жазады. Оның айтуынша қазақтар өзге түркі-моңғол халықтары сияқты, ағаштың бұтақтарын мата-шүберек байлау ғұрпын ұстанған [18].

Дәстүрлі дүниетанымда материалдық әлемді өлшеудің екі санаты – кеңістік пен уақыт – айрықша орын алған. Көне түркілердің космологиялық жүйесінде әлем төрт бұрышты кеңістік ретінде бейнеленген. Бұл төрт бағыт – шығыс, батыс, солтүстік және оңтүстік – ғаламның үйлесілімділігі. Аспан мен жердің арасындағы тепе-теңдік Тәңірдің заңы ретінде қабылданған. Кеңістік «игерілген» және «игерілмеген» бөліктерден тұрады. Кеңістіктің негізін екі құрамдас бөлік – аспан мен жер құрайды. Материалдық әлемді ұғынудың екінші бір тірегі – уақыт. Қазақ қиялында ол түзу сызық емес, дөңгелек: қайта айналып соғып, жаңарып отыратын мәңгі ырғақ. Осы ырғақтың аты – «мүшел». Алпыс жылдық үлкен айналым бес мүшелден тұрады; әр он екі жыл – адамның өміріндегі ірі белес, ішкі жаңару сәті, «өту ғұрыптары» арқылы жаңа мәртебеге бет бұратын межелі мезет. Тіршілік жолы да осындай: туу-үйлену – өлім. Бұл үшеуі биологиялық та әлеуметтік те сапардың басты аялдамалары. Қазақ үшін жердегі ғұмыр – бірінен соң бірі келетін сапалы түрленулер шері: метафоралық «өлімдер» мен символдық «қайта

туу» арқылы шын өлімге жетіп, одан әрі рух кейпінде «о дүниелік» өмірге жалғанатын ұзақ дастан. Мүшел күнтізбесінде он екі жануардың аты бар: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз. Олардың таңдалуының да өз логикасы бар: киелілік, тектік таңба, тотемдік түсінік. Қасиеттелген тотемге қол тигізбеу –көне ырымның өзегі: етін жемейді, атын жаманға қимайды, аңшылық пен қастыққа тыйым салады [18].

Жұлдыздар культі тәңір ілімінде маңызды орын алды. Әсіресе Шолпан, Темірқазық, Жетіқарақшы секілді аспан денелері жол көрсетуші, қорғаушы әрі бақ-берекенің символы ретінде танылды. Жұлдыздарға қатысты аңыздар мен салт-жораларда молынан орын алды. Тау культі түркі халықтарының рухани дүниесінде айрықша мәнге ие болды. Тау шындары Тәңірге жақын мекен ретінде қаралып, оларды қасиетті деп санап, құрбандық шалу рәсімі жиі өткізілді. Түркілердің танымында әр тайпа немесе әр ру өзіне тән киелі тауларды таңдап, олармен рухани байланысын күшейткен. Орман және ағаш культі түркі халықтарында табиғатпен үндестік символына айналды. Олар ағаштарды, әсіресе қайыңды, әлем мен адамды байланыстырушы ретінде құрметтеген. Түркі мифологиясында Бәйтерек ағашы әлемді біріктіруші ағаш ретінде танылған. От культі түркі халықтарының күнделікті тұрмысында маңызды рөл атқарған. От тек тіршіліктің нышаны емес, сондай-ақ тазартушы, қорғаушы күш деп саналды. Түркілер отты

құрметтеп, оны әртүрлі рәсімдерде қолданған, оның қасиетін ерекше бағалаған. Тәңірлік сенімнің кеңістік түсініктері де ерекше қалыптасқан. Түркілер әлемді үш қабатқа бөлген. Олардың үйлесімділігі адам өмірінің басты кепілі деп қабылданған. Шамандық тәңір ілімімен тығыз байланысты болғанымен, ол бөлек сенім жүйесі емес, тәңірлік ілімнің рухани тәжірибелік бөлігі ретінде қабылданды. Шамандар табиғат пен адамзат арасындағы рухани дәнекер қызметін атқарып, түрлі рәсімде маңызды рөлге ие болды [19].

М.С. Орынбеков өз еңбегінде Қазақстан жерін мекендеген ежелгі түркілердің ең алғашқы діни нанымдарының бірі тәңірлік сенім болғандығын айтады: «Бұл дүниетаным табиғатқа ерекше құрметпен қараудан туындаған және бүкіл әлемді Жоғарғы, Ортанғы және Төменгі әлемдерге бөлген. Жоғарғы әлем – Тәңірдің мекені, яғни аспан әлемі. Ол ежелгі түркілер үшін ең киелі және құдіретті күш болып есептелген. Аспандағы Тәңір ерекше құрметтелген, себебі түркілердің түсінігінде аспан биіктерінде «аспан адамдары» өмір сүріп, олар аспан жылқылары және арбаларымен сапар шегеді деп сенген. «Көкте туғандар» жерге түсіп, қаған атағына ие болған. Олар билікке қол жеткізіп, басқарушы ретінде танылған. Бұл биліктің заңдылығы Тәңірдің өзі тарапынан басқарылатындығымен түсіндірілген. Сондықтан ежелгі түркі жазбаларында «Тәңір өз биігінен қарап, менің ата-анамды жоғары көтерді» деген мағыналы сөздер кездеседі. Ортанғы

әлем – жердегі адамдар әлемі. Мұнда жерден су ағып, өмір сүруге қажетті барлық игілік пайда болады. Сонымен қатар бұл әлемде өздерінің қорғаушы рухтары мен құдайлары бар. Ортанғы әлемнің тіршілігі Жоғарғы әлемге тәуелді, яғни адамдар Тәңірге бағынышты. Осы иерархиялық жүйеге сәйкес, адамдар өздеріне қажетті нәрселер үшін үнемі алғыс айтып отыруы тиіс: көктен жаңбыр жауып, жерді нәрлендіреді, жер өнім береді, ал су шөлді қандырады. Осылайша, барлық табиғи құбылыс өмір сүрудің негізгі көзі ретінде қарастырылған. Адамдар табиғатты қасиетті деп санағандықтан, орман, дала, өзен, ағаштар мен бұталар бәрі киелі деп танылды. Дегенмен басты құрмет Көкке (Тәңірге), Жерге және Су рухтарына бағытталған. Осы себепті түркі халықтарының бастапқы дүниетанымы тәңіршілдік деп аталған»,–деген [1, 9 б.].

Тәңіршілдік – түркі-моңғол өркениеттерінің рухани, саяси және мәдени болмысының өзегін құраған діни-философиялық жүйе. Ол көне дәуірлерде тек діни наным ғана емес, мемлекет пен қоғамның үйлесімді өмір сүру қағидасы ретінде қызмет атқарды. Тәңірге табыну идеологиясы биліктің көктен берілетін легитимациясын қалыптастырды: қаған мен хан – «Көк Тәңірінің ұлы», яғни Жаратушының жердегі өкілі болып саналды. Бұл идея империялық билік пен дүниелік тәртіптің киелі негізін айқындады. Тәңірлік дүниетанымда ғарыш пен қоғамның арасындағы байланыс тұтастықта қарастырылды. Тәңір – бүкіл табиғи және әлеуметтік

болмысты реттейтін абсолютті күш, ал адам мен ылық иелері сол үйлесімнің сақталуына жауапты. Осы тұрғыдан Тәңіршілдік қоғамдағы моральдық, саяси және табиғи тәртіптің метафизикалық кепіліне айналды [20].

Алайда VIII ғасырдан бастап Тәңірлік жүйе өзінің бастапқы қуатынан айырыла бастады. Ұйғыр қағанатының дәуірінде Манихейліктің мемлекеттік дін ретінде қабылдануы, кейін буддизм мен несториандық христиан ілімдерінің таралуы Тәңіршілдіктің теологиялық тұтастығын әлсіретті. Нәтижесінде ол политеистік сипатынан айырылып, біртіндеп басқа діндермен синкреттік сипатта араласа бастады. Моңғол империясы кезеңінде Тәңіршілдік биліктің сакралды сипатын сақтағанымен, оның алғашқы философиялық мазмұны идеологиялық формулаға айналды. Шыңғыс хан дәуірінде «Мәңгі Көк Тәңірі» ұғымы империялық билікті заңдастырудың негізгі рәмізіне айналып, «Аспан ұлы» тұжырымдамасы билеушінің саяси харизмасын айқындайтын құрал ретінде қолданылды. Бұл кезең Тәңіршілдіктің рухани мәнінен гөрі саяси функциясының күшейген тұсы болды. Буддизмнің Орталық Азияда бейбіт жолмен таралуы, әсіресе XIII-XV ғасырлар аралығында Тибеттен келген Махаяна ілімі Тәңіршілдіктің соңғы тарихи кезеңін айқындады. Буддизм император культін «әлемдік тәртіпті орнатушы тұлға» ретінде сипаттай отырып, көне Тәңірлік дүниетанымдағы «Аспан заңы» мен «Көктен келген

билік» идеясын өз іліміне сіңіріп алды. Осылайша, Тәңірлік сенім өзінің метафизикалық негіздерін жоғалтпай, буддизммен қосылған синкреттік мәдени форманы тудырды. XVII ғасырға қарай буряттар, хакастар мен алтайлықтардың сенім жүйесінде Тәңірлік ілім шамандық және буддистік элементтермен араласып, бастапқы біртұтастығын жоғалтты. Бұл рухани құлдыраудың сыртқы көрінісі болғанымен, оның ішкі өзегіндегі Тәңір идеясы – Көктік бірлік пен ғарыштық үйлесім концепциясы – халықтың дүниетанымында сақталып қалды. Қазіргі зерттеулер Тәңіршілдіктің құлдырауын тек діни процестік әлсіреуі емес, өркениеттік трансформация ретінде қарастырады. Бұл кезеңде Тәңірлік дүниетаным жаңа мәдени контекстке бейімделіп, өз мәнін жоғалтпай, басқа ілімдердің құрамында өмір сүрді.

Тәңіршілдіктің жойылуы – бір сәттік діни күйреу немесе сенім дағдарысы емес, ол түркі-моңғол халықтарының тарихи-мәдени дамуы барысында орын алған өркениеттік ауысу процесі болды. Бұл ауысу діни жүйенің жойылуын емес, оның жаңа мәдени және идолгиялық кеңістікке бейімделуін білдіреді. Тәңіршілдік жазбаша канонға немесе қатаң теологиялық догмаларға емес, ауызша дәстүр мен табиғи тәжірибеге сүйенді. Сол себепті ол институционалдық діндер секілді жүйеленген діни ұйымдарға ие болмады. Яғни, Тәңіршілдік – діннен гөрі дүниетанымдық философия және рухани өмір сүру моделі болды. Осы ерекшелік оның рухани тереңдігін

қамтамасыз еткенімен, өркениеттік бәсекеде әлсіз тұсын көрсетті: жазба мәтіндері мен теологиялық мектептері болмағандықтан, ол ислам, христиандық және буддизм секілді догматикалық жүйелермен қатар өмір сүре алмады.

Бұдан бөлек, әлеуметтік құрылымның өзгеруі де Тәңіршілдіктің табиғи негізін әлсіретті. Көшпелі өмір салты – бұл сенімнің тірегі еді. Табиғатпен тікелей байланыс үзілген сайын (отырықшылыққа көшу, қалалық мәдениеттің дамуы, мемлекеттің бюрократиялық жүйеге айналуы), табиғи-ғарыштық үйлесімге негізделген Тәңірлік таным өзінің әлеуметтік ортасынан айырылды. Табиғатты киелі санауе Көк пен Жерді тіршілік бастауы ретінде тану ұғымдары рационалдық-құқықтық ойлауға жол берді. Жаңа идеологиялық жүйелердің үстемдігі – Тәңіршілдіктің ең терең деңгейдегі өзгерісіне әсер ететін фактор. Исламның Орталық Азияда мемлекеттік идеологияға айналуы, буддизмнің Моңғол империясы дәуірінде саяси доктрина ретінде қабылдануы Тәңіршілдіктің өмірлік кеңістігін шектеді.

Қорытынды

Тәңір ілімі – түркі халықтарының дәстүрлі көзқарастар жүйесінде ерекше орын алатын дүниетанымдық құбылыс. Бұл сенім табиғи заңдылықтар мен рухани құндылықтардың үйлесімділігін сақтауға негізделген. Ол ғасырлар бойы түркі қоғамының дамуына ықпал етіп, олардың өмір салтына, әдет-ғұрпына, басқару құрылымына бағыт-бағдар берді.

Түркілердің нанымдарында табиғат құбылыстары мен ғарыштық күштердің өзара байланысы ерекше маңызға ие болды. Осы сенім жүйесі қоғамдағы мінез-құлық нормаларын реттеп, жеке тұлғаның ұстанымдарын айқындайды. Ұлы дала халықтарының дүниетанымында Тәңірдің әмірі мен адамзат тіршілігінің өзара байланысы белгілі бір жүйеге негізделген болатын. Зерттеулер көрсетілгендей, бұл сенім жүйесі уақыт өте келе басқа наным-сенімдермен астасып, жаңа құндылықтар қалыптастырды. Бұл сенімнің өзіне тән қайталанбас ерекшеліктерінің бірі адамның оны қоршаған әлем мен табиғат арасындағы туыстық байланысы болып саналады. Тәңір ілімі табиғатты құдайландырудан, сондай-ақ ата-баба рухына тағзым етуден пайда болған. Сондай-ақ түркілердің тәңіршілдікке негізделген сенімі табиғаттың киелі болмысын түсінумен байланысты болды. Түркілер мен моңғолдар қоршаған дүниенің заттары мен құбылыстарына, оның түсініксіз әрі қорқынышты элементтерінен қорыққандықтан емес, керісінше табиғатқа деген ризашылығы әсерінен табынған. Осы сенімді ұстанушылардың көзқарасы бойынша дәл осы тәңірлік сенімінің арқасында түркілер білімге оның ішінде табиғат рухын түсініп білуге және өзін оның бір бөлігі ретінде сезінуге, ырғағына сай үйлесімді өмір сүруге, оның шексіз өзгергіштігінен ләззат алуға, сонымен қатар табиғаттың көпқырлы сұлулығымен тамсануына қол жеткізуге мүмкіндік берді. Әлемнің әрбір элементі – аспан, жер, тау, тас, су,

ағаштар мен жануарлар қасиетті деп саналып, олар Тәңірдің көрінісі ретінде қабылданды. Осылардың барлығы бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан түркілер тауларға, қырларға, шалғындарға, өзен-көлдерге жалпы табиғат атаулыға сондай ұқыпты, мейіріммен қарады және оларды бейне бір Құдайдың таңбасы, ізі ретінде көріп, кие тұтты. Бұл сенімнің философиялық негіздері, әсіресе адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікке, тіршілік етуші күштердің өзара байланысына құрылған. Түркілер үшін «Тәңір» тек аспан немесе жаратушы ғана емес, сонымен бірге бүкіләлемдік тұтастыққа қол жеткізудің символы болды. Түркі және моңғол халықтарының мифологиясы, сонымен қатар ертегілер жануарлар мен ағаштарды жанды зат кейпінде суреттейді. Тіпті кейбір жағдайларда олардың адамдарға айналу қабілеті бар екенін де бейнелейді. Орман, таулар, көлдер, өзендер және ағаштар адамдарды тамақ пен баспана сияқты ең керекті қажеттілігімен қамтамасыз ететіндіктен, адамзаттың оларды құрметтеп ризашылық білдіруіне, ақыр соңында оларға жоғары

күш иелендіріп, табиғаттың алдында бас июіне алып келді. Бұл сенім түркілердің өмір салтына да терең ықпал етті. Халықтың күнделікті өмірі, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары осы сенімдер негізінде қалыптасты.

Қорыта айтқанда, тәңір ілімі – қоршаған органы құрметтеу, ғаламдық тәртіпті сақтау және ата-бабалар аманатын жалғастыру идеяларына негізделуі. Оның іргетасы тылсым күштерге сенім мен жаратылысқа табынудан бастау алады. Бұл жүйе өз дәуіріндегі билік құрылымымен тығыз байланысты болып, көшпелілер өркениетінде әділеттілікті, тәртіпті және тұрақтылықты қамтамасыз етті.

Заман өзгерген сайын бұл сенімдер жаңа тарихи жағдайларға бейімделіп, халықтың өзіндік рухани болмысын сақтап қалуға ықпал етті. Бүгінде қазақ халқының діни санасында дәстүрлі нанымдар мен жаһандық сенім жүйелері қатар өмір сүріп, мәдени-рухани синтездің ерекше үлгісін қалыптастыруда. Осы тарихи-мәдени құбылысты тереңірек зерттеу ұлттық болмысымызды тануға және діни сананың эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исахан М., Мұқатай Е. Тәңіршілдік ұғымы мен мәні, тарихи сипаттамасы, бүгінгі проблемалары. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023. – 228 б.
2. Жақсыбеков, А., Нұржанов, А. А., Қадырқұлова, Г. Қ. Культ Тенгри у древних тюрков // Философия, этика, религиоведение. Культ Тенгри у древних тюрков
3. Абдрасулов С.К. вопросу прочтения этимологии теонима Тенгри // «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». – Болгария, Камчия, 2015ж. Sbornik_5-i_konferencii_Bolgaria.pdf 96-101
4. Ақатай С.Н. Найман хандығы: монография. – Алматы, 2011. – 277 б.
5. Тәңіршілдік дін бе? /Сансызбай ҚҰРБАНҰЛЫ / Мұхитдин ИСАҰЛЫ. Тәңіршілдік дін бе? /Сансызбай ҚҰРБАНҰЛЫ / Мұхитдин ИСАҰЛЫ

6. Васильев В. Е. Истоки тенгрианства: от культа гор до культа Неба // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2017. str-40-48.pdf
7. Competing Narratives between Nomadic People and Their Sedentary Neighbours :Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe (Nov. 9–12, 2018, Shanghai University, China).
8. Абылов Т.Т., Рыскиева А.Ә., Затов Қ.А. Көне түркілердің діні және шаманизм // *Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ғылыми журналы.* – 2022. – №4. Адам+Алеми+4-2022+финал-123-134.pdf
9. Л. В. Федорова, В. Н. Абаев, Р. Н. Безертинов, Л. А. Андреев-Тэрис, Л. В. Анжиганова, С. П. Тюхтенева, А. И. Котожеков-Чапрай, А. И. Кривошапкин-Айынга, С. Р. Сат. – Международный фонд исследования Тенгри. – 2014. Osnovy_tengrizma.pdf
10. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках Тюркологический сборник 1977. – Москва, 1981. – 124 с.
11. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. – С. 214-216.
12. Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение тенгрианство. – Казань, 2006. – 46 с.
13. Moldabay T., Azmuhanova A.Eski Türklerin Dini / çev. Hasan Kızıldağ // *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.* – 2019. – Cilt 12, Sayı 27. Eski Türklerin Dini / Religion of Old Turks : Hasan Kızıldağ : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive
14. Потапов Л.П. Умай – божество древних Тюрков в свете новых этнографических данных // Тюркологический сборник. – 1973. – 265 с.
15. Скобелев С. Г. Древнетюркская богиня плодородия Умай: гора и храм на Енисее // *Universum Humanitarium.* – 2022.
16. Эшбекова, Г. У., & Үмітқалиев, Ұ. Ұ. (2023). Қазақ дүниетанымындағы космологиялық түсініктер (Күн мен Айға қатысты). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану, 77(2).<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.026> Көрсету «ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР (КҮН МЕН АЙҒА ҚАТЫСТЫ)»
17. Следы шаманства у киргизов - Shoqan Yalihanov
18. Dosmurzinov R. Pre-Islamic World Views of the Kazakh People: From the End of the 19th to the Beginning of the 21st Century // *TRAMES.* – 2023. – Vol. 27, No. 4. PREISLAMIC-WORLD-VIEWS-OF-THE-KAZAKH-PEOPLE-FROM-THE-END-OF-THE-19TH-TO-THE-BEGINNING-OF-THE-21ST-CENTURYTrames.pdf
19. Затов Қ., Рыскиева А., Абылов Т. Қазақ халқының діни танымындағы тәңіршілдік. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023. – 8-б.
20. Abaev N.Tengriantstvo as National and State Religion of the Turko-Mongolian People of Internal Asia // 155247

REFERENCES

1. Isahan, M., & Muqatai, E. (2023). *Tangirshildik ugymy men mani, tarihi sipattamasy, bugingi problemalary.* Almaty: Nur-Mubarak.
2. Zhaksybekov, A., Nurzhanov, A. A., & Kadyrkulova, G. K. (n.d.). Kult Tengri u drevnih tyurok. *Filosofiya, etika, religiovedenie.*

3. Abdrasulov, S. K. (2015). Voprosu prochteniya etimologii teonima Tengri. In *Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost* (pp. 96–101). Kamchiya, Bulgaria.
4. Akatai, S. N. (2011). *Naiman handygy: Monografiya*. Almaty.
5. Kurbanuly, S., & Isauly, M. (n.d.). *Tangirshildik din be?*
6. Vasiliev, V. E. (2017). Istoki tengrianstva: ot kulta gor do kulta Neba. *Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik*, 40–48.
7. Shanghai University. (2018). *Competing narratives between nomadic people and their sedentary neighbours: Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*.
8. Abylov, T. T., Ryskieva, A. A., & Zatov, K. A. (2022). Kone turkterdin dini jane shamanizm. *Nur-Mubarak Universitetinin Gylymi Zhurnaly*, 4, 123–134.
9. Fedorova, L. V., Abaev, V. N., Bezertinov, R. N., & others. (2014). *Osnovy tengrizma*. Mezhdunarodnyi fond issledovaniya Tengri.
10. Klyashtorny, S. G. (1981). Mifologicheskie syuzhety v drevnyeturkskih pamyatnikah. In *Tyurkologicheskii sbornik 1977*. Moscow.
11. Stebleva, I. V. (n.d.). K rekonstruktsii drevnyeturkskoi religiozno-mifologicheskoi sistemy (pp. 214–216).
12. Bezertinov, R. N. (2006). *Drevnyeturkskoe mirovozzrenie: Tengrianstvo*. Kazan.
13. Moldabay, T., & Azmuhanova, A. (2019). Eski Turklerin dini (Trans. H. Kizildag). *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(27).
14. Potapov, L. P. (1973). Umai – bozhestvo drevnih tyurkov v svete novyh etnograficheskikh dannyh. *Tyurkologicheskii sbornik*.
15. Skobelev, S. G. (2022). Drevnyeturkskaya boginya plodorodiya Umai: gora i hram na Enisee. *Universum Humanitarium*.
16. Eshbekova, G. U., & Umitkaliev, U. U. (2023). Kazak dunietyanymyndagy kosmologiyalyk tusinikter (Kun men Aiga katysty). *L.N. Gumilev atyndagy ENU Habarshysy. Tarih. Filosofiya. Dintanu*, 77(2). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.026>
17. Ualikhanov, S. (n.d.). *Sledy shamanstva u kirgizov*.
18. Dosmurzinov, R. (2023). Pre-Islamic world views of the Kazakh people: From the end of the 19th to the beginning of the 21st century. *TRAMES*, 27(4).
19. Zatov, K., Ryskieva, A., & Abylov, T. (2023). *Kazak halkynyn dini tanymyndagy tangirshildik*. Almaty: Nur-Mubarak.
20. Abaev, N. (n.d.). Tengrianstvo as national and state religion of the Turko-Mongolian people of Internal Asia.

Авторлар туралы мәлімет:

Кеңшілік Тығхан – философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. (Астана, Қазақстан, e-mail: kenshe76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6349-4157).

Жағслағ Жолнур – Магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Журналистика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Дінтану кафедрасы. (Астана, Қазақстан, e-mail: zholnur@bk.ru, ORCID ID: 0009-0002-0369-0732).

معلومات عن المؤلفين:

Киншиллик Тышхан – مرشح العلوم الفلسفية، أستاذ مشارك، الجامعة الوطنية الأوراسية باسم ل. ن. غوميليوف (أстана، كازاخستان، e-mail: kenshe76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6349-4157).

Жақсұлақ Жолнұр – магистр, كلية الصحافة والعلوم الاجتماعية، قسم الدراسات الدينية، الجامعة الوطنية الأوراسية باسم ل. ن. غوميليوف (أстана، كازاخستان، e-mail: zholnur@bk.ru, ORCID ID: 0009-0002-0369-0732).

Information about authors:

Kenshilik Tyshkhan – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: kenshe76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6349-4157).

Jagslag Jolnur – Master's Degree, Faculty of Journalism and Social Sciences, Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: zholnur@bk.ru, ORCID ID: 0009-0002-0369-0732).

Информация об авторах:

Кеншилик Тышхан – Кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан, e-mail: kenshe76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6349-4157).

Жағсұлақ Жолнұр – Магистр, Факультет журналистики и социальных наук, кафедра религиоведения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, (г. Астана, Казахстан, e-mail: kenshe76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6349-4157).